

Л. В. Умрихіна

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри українознавства
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди

ЯДЕРНІ ІМПЕРАТИВНІ КОНСТРУКЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: СПЕЦИФІКА КАТЕГОРИЧНОГО ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ

У статті здійснено компонентний аналіз семантики ядерних імперативних конструкцій, вказано на основні змістові параметри імператива, зацентовано увагу на додаткових ознаках, які детермінують реалізацію прототипового імперативного значення.

Ключові слова: імператив, модальне значення, ірреальність, каузативність, потенційність, волітивність, апелятивність, прескриптивність, повинність, необхідність, авторитарність, комунікативний контроль, свобода адресата.

Постановка проблеми. Потрактування імперативних синтаксичних конструкцій у сучасному мовознавстві позначено численністю підходів до вивчення, термінологічними розбіжностями й неоднозначними інтерпретаціями. Мовознавці неоднаково розглядають параметри змістового наповнення імператива, зважаючи на роль різних семантичних компонентів у формування імперативного значення, що спричиняє проблему тлумачення як самого імператива, так і синтаксичних конструкцій, які репрезентують це значення. Тож актуальним є питання змістової специфіки імператива з огляду на значущість певних параметрів його семантичної структури у формуванні ядерного функціонально-семантичного типу імперативних конструкцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники звертають увагу на різні специфічні риси цього складного лінгвістичного явища. Н.І. Поройкова до основних інтегральних семантичних ознак імператива відносить спонукальність, безпосереднє звернення до адресата й футурально-презентну перспективу [1, с. 26]. І.С. Андреева акцентує на важливості таких ознак, як залежність мовця від адресата, його зацікавленість у дії і надання можливості вибору [2, с. 125–127]. Н.В. Перцов виокремлює компонент «сигналізація», що відображає безпосередній психологічний зв'язок між свідомістю мовця й повідомлюваним фактом, зважаючи на експресивність (або емоційність) як потужний фактор формування імператива [3, с. 89]. О.Л. Даскалюк виокремлює адресованість, волевиявлення, спонукання, каузацію, потен-

ційність, повинність/необхідність, бажаність [4, с. 87], які К.О. Бортун вважає прагматично синонімічними, об'єднуючи їх за критерієм «апелятивність» [5, с. 66]. О.О. Крашеніннікова говорить про елімінацію семи «бажаність» через несумісність із наявним у семантиці імператива компонентом «примушення», проте існує й протилежна думка щодо віднесеності бажаності до загальної семи волевиявлення, на що звертає увагу В.П. Попова [6, с. 20]. М.Б. Бергельсон вводить поняття «комунікативний контроль», що слугує опертям для диференціювання різних модальних значень: опатива та імператива [7, с. 15].

Метою статті є виявлення семантичних особливостей ядерного типу імперативних конструкцій з огляду на втілення в них сутнісного характеру імператива.

Виклад основного матеріалу. Імперативні конструкції – речення (а на мовленнєвому рівні – висловлення), які репрезентують суб'єктивно-модальне значення імператива, суттю якого є уявлювана, проте передбачувана (ірреально-потенційна) ситуація, на реалізації якої акцентує мовець (суб'єкт волевиявлення), каузуючи її засобом апелювання (безпосереднього звернення) до адресата (потенційного виконавця).

Імперативні конструкції передають абстраговані від реальної дійсності ситуації, представляючи їх ментальне допущення на заміну реальній дійсності. Позначені відносно більшою роллю суб'єктивного фактора, вони не просто представляють констатацію певної ірреальної ситуації, а відбивають інтенцію мовця щодо

перетворення ірреальності в реальність. Через власне волевиявлення мовець намагається каузувати здійснення названої ситуації, спричиняє можливість перетворення одного стану речей на інший.

Апелюючи до конкретного адресата (потенційного діяча), суб'єкт волевиявлення розглядає його як такого, що здатний виконати названу дію й тим самим посприяти реалізації факту дійсності. Результатом прямого волевиявлення мовця, за його задумом, повинен стати збіг пропозиційного змісту його висловлення з реальністю. Імперативні конструкції виражають ірреально-потенційне модальне значення, інакше, реальність в перспективі, або, за словами О.В. Бондарка, «перспективу в майбутньому» [8, с. 80].

Потенційність зосереджена у змісті імперативного волевиявлення: «імперативна ситуація має передумови перетворення поки що ірреального стану речей на такий, що, за задумом мовця, може чи повинен стати реальним унаслідок спричиненої мовцем (каузованої) дії», оскільки «зміст імперативного волевиявлення містить направленість на перехід певного ірреального становища в реальне», а «це передбачає, що в ситуації з погляду мовця існує можливість, необхідність чи бажаність такого перетворення» [9, с. 150].

Визначальним семантичним компонентом імператива вважають волітвність – ознаку, пов'язану з волевиявленням мовця, що є певною мірою джерелом виникнення імперативного висловлення. Волевиявлення передбачає спрямовану мисленнево-мовленнєву діяльність особистості, показниками активності якої є вольовий імпульс, мотивація, прагнення, намір, вплив на поведінку адресата. Спрямування вольового впливу мовця – ініціатора перетворення фрагменту дійсності – на потенційного виконавця цього перетворення передбачає адресованість висловлення. Мовець, або суб'єкт мовлення, виступає одночасно адресантом висловлення й каузатором перетворення дійсного стану речей на затребуваний. До того ж, він є прескриптором, оскільки здійснює вплив на співрозмовника. За словами Л.А. Бірюліна, основна функція імператива полягає не в описі (дескрипції) певного стану справ, поведінки чи результатів цієї поведінки, а в розпорядженні цієї поведінки (прескрипції) [10, с. 28].

Імператив, зумовлюючи ситуацію прямого спілкування, виявляє іманентну ознаку його семантики – апелятивність, що близька за

змістом до адресованості, але не є абсолютно тотожною. Діалектика імператива полягає в його одночасній функційній співвіднесеності та взаємозумовленості: презентуючи конкретний зміст волевиявлення мовця, імператив разом із тим виконує роль мовленнєвого акту, спрямованого на виконання висловленого, що відбувається через процес безпосереднього звернення до адресата.

Відповідно до зауважень Л.А. Бірюліна прескриптивний зміст імперативних висловлень визначається відношеннями в момент спонукання між двома особами, перша з яких зобов'язує іншу (не)виконати каузовану дію [10, с. 32]. Імперативні висловлення, виявляючи зобов'язувальний характер, тим самим спричиняють порушення кордонів незалежності слухача. Недарма загальновідомими є комунікативні обмеження щодо використання таких висловлень у представників окремих комунікативних культур, наприклад, у англійців, які цю форму спілкування розцінюють як зухвале вторгнення в особистий простір. За висновками дослідників, мовець, використовуючи імператив, первісно ставить себе вище за співбесідника, опускаючи його на більш низьку статусну позицію [11, с. 71].

Істинна імперативність покликана сприяти здійсненню задуманого передусім в інтересах адресанта. Імператив не вказує на ступінь готовності потенційного виконавця до здійснення затребуваного, наказаного, не інформує про наявність в адресата бажання виконувати назване, про здатність, спроможність його до здійснення. Імператив сигналізує передусім про певне співвіднесення уявлюваної ситуації з такою, яка б могла задовольнити потреби відправника мовлення, а тому видається йому необхідною, потрібною, важливою, придатною до спонукання.

Типовим виявом основних семантичних рис імперативності володіють синтаксичні конструкції з предикатом у формі дієслова другої особи наказового способу, що цілком відповідає граматичній природі цієї грами, призначеної для вираження безпосереднього спонукання адресата з боку мовця-адресанта.

Якщо погляди щодо правомірності віднесення інших форм до сфери вираження імперативного значення варіюються в лінгвістичних концепціях, то другоособова форма наказового способу дієслова, за переконанням більшості дослідників, є ядром імперативності взагалі. Граматична природа цієї морфологічної форми

підтримує семантику наказу, повеління, будучи конвенційною, вона слугує для вираження прототипового спонукання (про що пише Бергельсон [7, с. 15]). Адже імператив у своєму первинному значенні покликаний виражати саме наказ, повеління, на що звертають увагу й автори «Теории функциональной грамматики» [8, с. 91].

Синтаксичні конструкції, які виражають значення веління, наказу, є еталонними, такими, що консолідують ядро імператива взагалі й формують центральний функціонально-семантичний тип імперативних конструкцій. У їх змістовій структурі домінує ознака повинності, що передбачає кореляцію високого ступеня авторитарності адресанта з ознакою контрольованості імперативної ситуації. Комбінування цих семантичних рис забезпечує належні умови для можливості примушувати потенційного виконавця до виконання повеління, наказу.

Митці слова часто вкладають подібні висловлення в уста правителів і володарів, оживлюючи ситуативні картини минулого й відображаючи специфічний вид спілкування з характерною для нього безмежністю панування адресанта над комунікативним партнером. Недарма для номінації відповідного мовного явища обрано термін «імператив», що походить від латини й буквально означає наказовий, владний: *imperativus* – наказовий, владний, *impero* – наказую, володарюю, *imperator* – володар. Саме імператор (правитель, володар) є особою, якій належить прерогатива беззаперечного категоричного волевиявлення: *Імператор проголошує свою волю, – засміявся він <імператор Генріх>, – такі переваги цього високого становища* (П. Загребельний).

Як засвідчує мовленнєвий матеріал, комунікативний простір можновладців зазвичай наповнений численними імперативними посиленнями найвищого рівня категоричності, який не припускає заперечень або інших тлумачень, окрім тих, що належать мовцеві:

Імператор мовчав. Дивився на Забушу. Тоді сказав:

– *Іди геть* (П. Загребельний);

<Дружина імператора>голосом, сповненим владності, звеліла:

– *Вгамуй своїх кнехтів!* (П. Загребельний);

Він вказав на якогось кремезного татарина і приказав: – Повішай усіх (А. Чайковський);

– *Ясновельможний пане гетьман. <...> Поки ви хворіли, я розпитував своїх довірених*

людей, які залишилися в Немирові нашими очима й вухами...

– *Ну й що?*

– *Страшно навіть казати...*

– *Кажі!* (В. Малик);

– *Приведіть сюди тих схизматиків! – крикнув Єремія до своїх драгунів.*

Трьох священників приволокли на майдан. <...> (І. Нечуй-Левицький);

– *Розв'яжіть їх, – вказав він на поскручуваних під соломою хлопців* (О. Гончар);

Мати як припала до його <пана> ніг – та так і заколіла.

– *Підведіть стару, – приказує пан, – та провітрить, а молоду одведіть у горниці* (П. Мирний).

Представлені приклади імперативних конструкцій демонструють домінуючий характер вираженої волі адресанта. З огляду на високий соціальний статус й комунікативну перевагу мовцеві вдається засобом директивного указання нав'язати свою волю слухачеві, який, як доводить контекст, змушений підкорятися й виконувати очікувані від нього дії. Можна стверджувати про значущість фактору свободи адресата в реалізації імперативної семантики.

Важливо, що значення волевиявлення як наказ, повеління узгоджено оцінюють адресант та адресат. Загальний інтерпретаційний досвід учасників спілкування, набутий у певних соціально-комунікативних умовах, дозволяє однаково тлумачити імперативне висловлення, про що свідчить відповідна реакція адресата. Адресант свідомо застосовує саме цю форму спілкування заради отримання єдиного й незаперечного, необхідного саме для нього результату. Статус адресата при цьому часто зводиться до ролі пасивного слухача, точніше, покірливого виконавця.

У сфері подібної комунікації імперативне висловлення типу **Виконай** адресат автоматично декодує як **Я наказую тобі виконати** (і, відповідно, як **Ти повинен виконати**). Характерно, що контекстуальне оточення імперативних висловлень, вилучених із мови художніх творів, часто містить очевидну вказівку на характер інтенції мовця, експлікуючи в такий спосіб невербалізовані змістові компоненти:

– *Помовч, гяуре! Тут я господар! Що захочу, те й зроблю з вами! – зловісно зареготав Газі-бей. – І почну з того, що почастую таким питвом, яке примусить вас швидко розв'язати ваші паскудні язики... Гей, слуги, принесіть*

сюди напою шайтана! Та залийте його по добрій кружці в козацькі горлянки!<...>

– Всуňte йому лийку в рота і залийте! – наказав салтан, здригаючись від холоду (В. Малик);

– Станьте його тінню, – наказав, – і не спускайте з нього ока ні вдень, ані вночі (В. Шевчук);

– Викажіть мені на винних! Видайте приводців! – гукав лютий Єремія, гарцюючи конем кругом майдану <...>потім звелів вивести на середину майдану (І. Нечуй-Левицький).

Аналіз контекстуального оточення доводить й облігаторність позитивної реакції слухача на отриманий імперативний імпульс у плані реалізації затребуваної ситуації, що видається очевидним і передбачуваним, оскільки є цілком адекватним для подібної комунікативної ситуації:

– Беріть силою! Грабуйте бестію!

– Добре, ясновельможний князю (І. Нечуй-Левицький);

<Хан, указуючи на полонених козаків> – Зв'яжіть їм руки! – повернувся до сейменів. Ті кинулися до козаків <...>козакам скрутили руки, підштовхнули до виходу (В. Малик);

– Слухайте мене, – уже наказувала Євпраксія, – я даю вам вино. Ви повинні випити зі мною ось з цього імператорського жбана.<...> (Із золотих келихів. Я питиму разом із вами. Хто перший опорожнить свій келих, той буде перший для мене.) Принесіть мені он ту скриньку!

Вони кинулися всі відразу, усі вхопилися за скриньку, подаровану імператриці косоплечим Кирпою, так донесли до Євпраксії, поставили їй до ніг (П. Загребельний).

Залучення розширеного мовного оточення до аналізу імперативних конструкцій дозволяє уникнути неоднозначності в трактуванні їх функціонально-семантичної специфіки й комунікативного призначення. Адже речення як окрема одиниця не може визначати істинного змісту висловлення, на що звертає увагу М.М. Бахтін [12, с. 245–280]. Семантика граматичної форми не є самодостатньою для декодування інформації. Хоча основне значення зазвичай досить легко виводиться із самого висловлення завдяки наявності в ньому головної граматичної ознаки імперативності – імперативної форми дієслова, істинна природа імперативної інтенції виявляється лише в умовах реалізації ситуативного контексту. Лише на основі виявлення комплексу ознак, що відображають найсуттєві-

ші аспекти аналізованої імперативної ситуації, можливо встановити сутність імперативного висловлення.

Так, наприклад, речення *Говори!* з огляду на граматичне оформлення може сигналізувати про намір відправника мовлення примусити слухача виконати необхідну для мовця дію. Проте функціонування тотожних конструкцій у різних контекстах засвідчує неоднакову природу їх продукування. У прикладі

– Хто ти такий? Ти мій, панщанний? Говори! (І. Нечуй-Левицький) очевидним є вираження категоричного волевиявлення, яким є наказ князя щодо отримання потрібної для нього інформації від підданого, поневоленого міщанина. А от в іншому прикладі:

– Та я тебе благаю, отамане, вислухай моєї сповіді <...> Він просив таким голосом, як мала дитина просить прощення у матері.

– Говори! Я слухаю (А. Чайковський) передбачуване виконання названої ситуації є необхідним не для мовця, а для адресата, який через прийнятий комунікативний сигнал отримав дозвіл на реалізацію своїх намірів. Тож за цих обставин імперативне висловлення *Говори!* не можна розглядати як наказ чи веління, оскільки воно позбавлене одного із суттєвих семантичних показників категоричного волевиявлення, пов'язаного з фактором необхідності стимульованої дії для задоволення інтересів мовця.

Зміна характеру комунікативних відносин відповідно до ступеня свободи адресата детермінує утворення висловлень іншого функціонально-семантичного плану. Будучи вільним у виборі тієї чи іншої реакції на настанову комунікативного партнера, слухач може орієнтуватися на власні наміри й прагнення у формуванні подальшого спілкування. Імперативне висловлення, використане за таких обставин, втрачає зобов'язувальний характер, натомість набуває іншого значення, наприклад, прохання:

Євпраксія не давала Журині спочинку:

– Розкажи про чеберячків!

– А розказувала ж тобі (П. Загребельний).

Грамматичне значення імперативної форми може розходитись із мовленнєвим смислом висловлення, якщо названа в ньому дія орієнтована на задоволення потреб не мовця, а слухача. З огляду на міркування адресанта, виконання певної ситуації є потрібним і необхідним для особи, до якої він звертається. Зміщення акцентів щодо необхідності й зацікавленості отриманого результату створює умови для вираження

значення поради. У цьому разі мовець має найнижчий рівень контролю над комунікативною ситуацією, що зумовлює нівелювання категоричності волевиявлення. Адресат, відчуваючи абсолютну свободу у виборі необхідної для себе перспективи, може розцінювати почуту пораду з позицій корисності щодо прийняття правильного рішення.

– Ну якщо він вже вийшов у Мережу, ти теж мусиш вчитися веб-серфінгу. **Обмеж доступ до тих програм, де дітям до шістнадцяти,** – порадив я. – **Зроби список веб-сайтів, які він може відвідувати, а які не повинен.**

– Так він і послухає, – сказав батько. У тебе он ще зовсім малий, а дуже ти можеш ним покерувати? – І то (Л. Костенко);

– Сестриці, голубочки, чи йти мені за москаля? – питала Ганна у дівчат.

– **Йди, Ганно,** – раяли дівчата, – не жених – то твій талан трапляється тобі: гарний, моторний, чорнобривий, хоч москаль (І. Нечуй-Левицький) – у цій конситуації висловлення поради одночасно виступає відповіддю співрозмовника на його ж прохання розрадити.

Як видно з прикладів, конструкції, формально орієнтовані на вираження прототипового імперативного значення, вказують лише на обережну спробу співрозмовника допомогти слухачеві у виборі правильної ситуації. Ознаки ненаполегливості й некатегоричності спонування при цьому виявляються завдяки контекстуальному оточенню. Адже в різних конситуаціях однакова форма може набувати відмінного значення.

Висновки і пропозиції. Семантика імперативних конструкцій зумовлена їх специфічним функційним призначенням, яке полягає у спонуканні до виконання дії. Основними конституентами імперативної семантики є ірреальність, потенційність, волітивність, адресованість, апелятивність, каузативність, прескриптивність. Із основними значеннями поєднуються додаткові, які набувають першорядної ваги у вираженні семантики ядерного типу імперативних конструкцій. Такими є ознаки повинності й необхідності спонукуваної дії для мовця, високий ступінь авторитарності адресанта й контрольованість ним відповідної ситуації, низький рівень свободи адресата, безапеляційність. Комбінування цих семантичних рис забезпечує умови

для реалізації категоричного волевиявлення, якими є веління, наказ.

Перспективу подальших досліджень становить аналіз відтінків імперативного значення.

Список використаної літератури:

1. Поройкова Н.И. К характеристике семантической структуры ситуации побуждения. *Функциональный анализ грамматических аспектов высказывания*: Межвуз. сб. науч. тр. Л., 1985. С. 25–35.
2. Андреева И.С. К вопросу о функционировании форм повелительного наклонения в современном русском языке. *Функциональный анализ грамматических категорий*. Ленинград : ЛГПИ, 1973. С. 123–137.
3. Перцов Н.В. К проблеме инварианта грамматического значения (Императив в русском языке). *Вопросы языкознания*. 1998. № 2. С. 88–102.
4. Даскалюк О.Л. Семантико-граматична характеристика імператива сучасної української мови : дис... канд. філол. наук. Чернівці, 2006. 206 с.
5. Бортун К.О. Статус і функційно-семантичні особливості імператива в граматичній системі української мови. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки*. 2015. № 1-2. С. 46–52.
6. Попова В.П. Средства выражения модального значения «волеизъявления» в английском и русском языках: сопоставительный аспект : дисс... канд. филол. наук. Краснодар, 2000. 148 с.
7. Бергельсон М.Б. Проблема контроля в побудительных высказываниях. *Функционально-типологические аспекты анализа императива. Семантика и прагматика повелительных предложений* / ред. Л.А. Бирюлин, В.С. Храковский. Москва-Ленинград, 1990. С. 15–16.
8. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / ред. А.В. Бондарко. Ленинград : Наука, 1990. 263 с.
9. Нестеренко Т.А. Імперативні ситуації: їхні ознаки, структура, склад. *Філологічні студії*. Вип.13. 2015. С. 147–155.
10. Бирюлин Л.А. Императивы в акте речи. *Лингвистические исследования. Грамматические категории в разносистемных языках*. Москва : Наука, 1985. С. 28–36.
11. Cheepen C., Monaghan J. Spoken English: a practical guide. L.; N. Y. : Pinter Publishers, 1990.
12. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. Москва : Искусство, 1979. 423 с.

Умрихина Л. В. Ядерные императивные конструкции в украинском языке: специфика категорического волеизъявления

В статье осуществлен компонентный анализ семантики ядерного типа императивных конструкций, указано на основные содержательные параметры императива, акцентировано внимание на дополнительных признаках, которые определяют реализацию эталонного императивного значения.

Ключевые слова: императив, модальное значение, ирреальность, каузативность, потенциональность, волитивность, апеллятивность, прескриптивность, необходимость, авторитарность, коммуникативный контроль, свобода адресата.

Umrykhina L. The central imperative constructions in the Ukrainian language: the specifics of the categorical volition

The article presents an analysis of the semantic structure of the central type of the imperative constructions, the main informative parameters of the imperative are pointed out, focuses on additional features that determine the implementation of the basic imperative meaning.

Key words: imperative, modality, irreality, causality, potentiality, volitionality, appeality, necessity, authoritarianism, communicative control, freedom of the addressee.